

УДК 37.015.3

Дана Бородій

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ
ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО СТИЛЮ СПІЛКУВАННЯ
МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ЗІ ШКОЛЯРАМИ**

Педагогічний процес у вітчизняній психології розуміється як спільна діяльність учителя й учнів, котра розглядається з двох позицій: а) діяльнісна детермінація психічного розвитку; б) соціально-діяльнісна детермінація психічного розвитку [4, с. 140].

На шляху об'єктивного процесу навчання і виховання знаходиться такий суб'єктивний фактор, як особистість педагога, яка розкривається і впливає на учнів через спілкування з ними. Значення гуманного характеру спілкування педагога з вихованцями важко переоцінити, оскільки саме воно є головною умовою позитивного впливу педагога. Вади спілкування часто стають нездоланною перешкодою на шляху, здавалося б, добре відпрацьованого педагогічного механізму. Кожному відомо, що шкільні будні заповнені не лише радістю пізнання, а й конфліктами, боротьбою характерів і самолюбств. Саме тому спілкування ми будемо розглядати в контексті соціально-діяльнісної детермінації психічного розвитку особистості школяра як необхідної складової педагогічного процесу.

Інтерес до спілкування виявляють представники різних наук, оскільки воно є багатовимірним, багаторівневим феноменом. Філософи, наприклад, аналізують спілкування як спосіб реалізації суспільних відносин, розглядають його як вид діяльності, де фіксуються суб'єкт-суб'єктні відносини, досліджують вплив спілкування на формування особистості. Саме вони зробили наголос на необхідності усвідомлення значущості іншого і цінності звернення до нього як до рівноправного та відповідального суб'єкта. Дослідження проблеми спілкування в загальнофілософському плані є методологічною основою, на якій базується вивчення цього феномена в інших наукових дисциплінах, наприклад, в етиці, психології, соціології, медицині та педагогіці [8].

У науковій літературі широко досліджені складові педагогічного спілкування, зокрема активно вивчаються: процеси сприймання і розуміння в системі “вчитель – учень” (О. Бодальов, С. Кондратьєва); закономірності формування у педагога комунікативних умінь і навичок (В. Кан-Калік, Г. Ковальов, А. Добрович, О. Коропецька); система активного соціально-психологічного навчання і комунікативного

тренінгу (Л. Петровська, Т. Яценко, Л. Овсянецька); комунікативна компетентність вчителя (Ю. Ємельянов, І. Комарова, Х. Василишин).

Але разом із тим актуальною проблемою дослідження залишається вибір ефективного стилю спілкування вчителя зі школярами, а ще більш вагомою її складовою – формування та розвиток умінь використання образного стилю спілкування у процесі педагогічної взаємодії “вчитель – учні”.

Мета статті – проаналізувати психолого-педагогічні аспекти формування ефективного стилю спілкування вчителя зі школярами у процесі його професійно-педагогічної підготовки у вищому педагогічному навчальному закладі.

Спілкування педагога з учнями є специфічним тому, що за статусом вони виступають у різних позиціях: учитель організовує взаємодію, а учень сприймає її та включається в неї. Завдання педагога – допомагати учневі стати активним співучасником педагогічного процесу, забезпечити умови для реалізації його потенційних можливостей, тобто забезпечити суб’єкт-суб’єктний характер педагогічних стосунків.

Педагогічне спілкування займає особливе місце в переліку різних видів комунікації. Як зазначає О. Леонтєв, під педагогічним спілкуванням слід розуміти професійне спілкування вчителя з учнем на уроці та в позаурочний час (у процесі навчання і виховання), що має визначені педагогічні функції та спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату, а також на іншого роду психологічну оптимізацію навчальної діяльності та стосунків між педагогом та учнем [7, с. 326].

Під педагогічним спілкуванням також розуміють систему “соціально-психологічної взаємодії між учителем та учнем, спрямовану на створення оптимальних соціально-психологічних умов для спільної діяльності” [1, с. 34].

Спілкування виконує в житті людини безліч функцій. На думку Б. Ломова, їх можна звести до трьох: інформаційно-комунікативної; регуляторно-комунікативної; афективно-комунікативної [3]. Якщо ж розглядати спілкування, виходячи з його значення в суспільному житті, то можна виділити ще дві його глобальні функції: спілкування як чинник розвитку суспільства; спілкування як чинник розвитку особистості [4].

Труднощі педагогічного спілкування існували завжди, але в наш час вони займають серед шкільних проблем хіба що не перше місце. Найбільш очевидною причиною вважається традиційна “ділова” спрямованість педагогічного спілкування, яка виявляється в тому, що педагог постає перед учнями, насамперед, у своїй викладацькій ролі, він передає інформацію, а учні повинні її засвоювати. Проблеми у взаєминах учнів і педагогів звично розцінюються як наслідок учнівської невихованості, а не можливих помилок педагога у спілкуванні. Суворість і вимогливість вчителя вважається

його безумовною перевагою, а їх надлишок – зрозумілим, хоч і небажаним перебільшенням. Такий підхід уже зник на рівні теорії, але залишається масовим у педагогічній практиці [4].

Друга причина полягає у вікових відмінностях і негативних особливостях психіки педагогів та учнів. Ці відмінності можуть перешкоджати ефективному спілкуванню навіть при інших позитивних моментах. У педагогів із віком може посилюватися консерватизм смаків і суджень, що спричинює брак здатності розуміти дітей у деяких їх проблемах. Для підлітків типовим є “афект неадекватності”, сплутаність ідентичності, загальне критиканство дорослих. Відбувається взаємне перебільшення вікових недоліків обох сторін: дітям часто приписується неповага до старших, дорослим – несправедливість, консерватизм. Це явище слугує психологічним захистом і тому є досить стійким.

Третя причина пов’язана з особистісними несприятливими рисами педагогів та учнів, серед яких: невірноваженість, агресивність, образливість, грубуватість, егоцентризм, нечуливість [4].

Часто педагоги мають немовби два рівні установок на педагогічне спілкування. На теоретичному рівні вони щиро визнають необхідність довірливого і дружнього спілкування з вихованцями, а на практичному (який можна було б назвати вимушеним) цьому заважає недисциплінованість і невихованість учнів. У результаті переважає інформаційно-спонукальне спілкування. Інші педагоги, бажаючи позбавитися когнітивного дисонансу, раціоналізують свою поведінку, створюють типовий образ учня, який начебто потребує переважно вимогливості та суворості, а всілякі заклики до гуманності сприймають як рекламну балаканину.

Структуру педагогічного спілкування Н. Волкова розділяє на чотири етапи [1]: 1. Моделювання педагогом майбутнього спілкування (прогностичний етап). На даному, першому, етапі вчитель планує і прогнозує зміст, структуру та засоби, які буде використовувати у процесі комунікації зі школярами. 2. “Комунікативна атака – завоювання ініціативи, встановлення емоційного і ділового контакту” [1, с. 36]. Педагог повинен швидко налагодити контакт із вихованцем, зацікавити його, змобілізувати до праці та процесу навчання. 3. Керування спілкуванням – свідомо і цілеспрямована організація взаємодії педагога та вихованця щодо процесу спілкування відповідно до визначеної мети. На цьому етапі відбувається передача інформації від вихователя до учня, аналіз цієї інформації, взаємооцінка співрозмовників. Важливо, щоб упродовж цього етапу була атмосфера довіри, безпеки, доброзичливості. 4. Аналіз спілкування або етап самокоригування. На даному етапі педагог повинен поглянути критично

на те, як він організував процес спілкування з учнем, порівняти мету, за-соби з результатами взаємодії, відтак, врахувавши свої позитиви і негати-ви, моделювати подальше спілкування.

Педагогічне спілкування характеризується такими ж закономірностями, що й спілкування в інших сферах життя і діяльності, але проблема полягає в тому, що практично існує певний наголос на його інформаційній, спонукальній та впливовій функціях. Педагогам здається, що у процесі навчання і виховання їм здебільшого необхідно інформувати учнів і спонукати їх на рі-зні доцільні види діяльності. Внаслідок цього поза їх свідомою увагою часто залишається емотивна функція співчуття, недооцінка якої саме й виявля-ється винуватицею педагогічно небажаних форм спілкування.

Встановленню взаєморозуміння, контакту між співрозмовниками допомагає використання рекомендації психологів щодо “Ви-підходу”, тобто вміння людини, яка спілкується, поставити себе на місце спів-розмовника, щоб краще його зрозуміти. “Я-висловлювання” вжива-ється у спілкуванні, як правило, щоб описати ситуацію, коли виникає напруження (“Я бачу, що Ви засмучені...”); щоб точно передати свої почуття (“Я відчуваю...”), щоб пояснити причину свого рішення (“Я збирався це зробити інакше” або “Я, на жаль, не передбачив це”).

З будь-ким можна спілкуватися, враховуючи лише свої інтереси. Це “Я-підхід”. Але в умовах суб’єкт-суб’єктних стосунків доцільно засто-сувати Ви-підхід. Спочатку з’ясувати наміри й очікування партнера, а потім разом із ним віднаходити варіанти розв’язання проблем [5].

Ми вважаємо, що ефективне педагогічне спілкування, яке передба-чає використання Ви-підходу, має ґрунтуватися на таких принципах, як толерантність і референтність.

Толерантність посідає одне з важливих місць у процесі культури спіл-кування. Своє сприйняття вчитель часто вважає за еталон, апелюючи до власного досвіду та віку, що може призвести до непорозумінь і конфлі-ктів. Принцип толерантності націлений на розуміння, що кожна людина неповторна й індивідуальна, і вона має право на свою точку зору.

Референтність – ще один принцип культури спілкування. Що роби-ти, аби кожен педагог був референтною особистістю? По-перше, тре-ба поважати партнерів у спілкуванні, ставитися до них із повагою. По-друге, наші партнери у спілкуванні відповідають нашим очіку-ванням. Ці очікування – образ доброї, приємної людини. Слід пам’ятати, що всі люди поведуться відповідно до того, що очікують від них ті, хто поруч. Відомо, що це явище в психології має назву “ефект Пігмаліона”. Авторитет та пошана педагога зумовлені ступе-

нем референтності в очах учасників співпраці, а референтність ми отримуємо в обмін на нашу повагу і довіру до інших [4].

Відомий сучасний дидакт вищої школи В. Генецинський виокремлює такі принципи, які визначаються ним як системоутворюючі чинники технології організації ефективної педагогічної взаємодії у системі “вчитель – учні” [2]: принцип рефлексивності: педагог повинен розглядати себе, свої знання, здібності та цінності як суттєвий фактор ефективності педагогічного впливу; принцип ефективності педагогічного впливу: цей вплив повинен здійснюватися таким чином, щоб визначений результат був досягнутий найменшими зусиллями і в оптимальний термін; принцип результативності: педагогічний вплив має місце тоді, коли досягнуто попередньо визначеного психологічно доцільного результату; принцип особистісної зорієнтованості: в якості кінцевого ефекту педагогічного впливу як проєкції його основної мети завжди треба розглядати зміну особистості об’єкта впливу; принцип гармонійності: одиничний педагогічний вплив включається в систему інших педагогічних впливів таким чином, щоб сприяти досягненню загального ефекту; принцип імперативності: знання про об’єкти дійсності педагог – суб’єкт педагогічного впливу – повинен переосмислити як таке, що підлягає обов’язковому засвоєнню навчальною аудиторією.

Опираючись на основні теоретичні положення організації педагогічного спілкування й аналізуючи погляди окремих дослідників щодо дослідження даної проблеми [9, с. 207-208], ми визначаємо окремі етапи формування адекватного стилю спілкування, які базуються на таких ідеях: щоб навчитися ефективніше спілкуватися з дітьми, потрібно постійно, впродовж усього періоду навчання спілкуватися з ними; жоден принцип не замінить живого спілкування з дітьми; вони можуть лише служити допоміжними засобами; центральне місце і найбільш складний момент у спілкуванні – встановлення психологічного контакту, взаєморозуміння з партнерами по спілкуванню; щоб цьому навчитися, треба періодично змінювати партнерів таким чином, щоб учитель встигав вивчити їх особливості, знайти взаєморозуміння з ними і постійно розвивав і закріплював це вміння; у процесі спілкування відбувається обмін думками, ідеями, почуттями і переживаннями; особливістю педагогічного спілкування є те, що цей обмін націлений на розвиток одного з партнерів по спілкуванню – учня, на формування суб’єктивного досвіду пізнання, творчості тощо; для педагога спілкування з учнем є засіб розвитку його специфічної цілеспрямованої діяльності; для учня спілкування з педагогом є необхідністю, яка впливає зі специфіки навчальної діяльності, водночас процес спілкування між педагогом і учнем як неформальний обмін почуттями, переживаннями, ідеями

можливий лише за наявності духовної спорідненості, довір'я, взаємної потреби в спілкуванні; учень у сучасному навчальному процесі виступає в якості суб'єкта саморозвитку і різноманітної діяльності; для реалізації особистісно орієнтованого підходу в навчанні та вихованні молодших школярів вчитель повинен навчитися стимулювати активність учнів, надихати їх, домагатися прийняття позиції педагога, погоджуватися з нею, самостійно висувати ідеї, відстоювати свою думку; ефективне педагогічне спілкування неможливе без уміння вчителя займати різні позиції залежно від освітніх і виховних завдань, завдань спільної діяльності: консультанта, інформатора, духовного наставника, помічника, співробітника та ін.; вільне спілкування створює надзвичайно сприятливі умови для вивчення особливості кожного учня; важливо у спілкуванні створити такі умови, які дозволили б учням розкритися повною мірою; важливу роль у розвитку школяра відіграє спілкування з ровесниками, батьками, дорослими людьми, ефективність якого можна суттєво підняти на основі педагогічного керівництва спілкуванням дітей, тому так важливо впливати на стиль і зміст спілкування дітей.

Ми вважаємо, що однією з вагомих ознак вибору ефективного стилю спілкування є сформована комунікативна компетентність педагога.

Комунікативна компетентність визначається як володіння складними комунікативними навичками і вміннями, формування адекватних умінь у нових соціальних структурах, знання культурних норм і обмежень у спілкуванні, знання звичаїв, традицій, етикету в сфері спілкування, дотримання пристойності, вихованість, орієнтація в комунікативних засобах, властивих національному, становому менталітету тощо. Комунікативна компетентність – це також здатність встановлювати і підтримувати необхідні контакти з іншими людьми. Деякі науковці відносять її до складу соціальної компетентності як феномена, що охоплює більш широку сферу людських взаємин [5].

Комунікативна компетентність включає в себе сукупність когнітивних, емоційних і поведінкових особливостей, що виступають внутрішніми засобами орієнтування та регулювання комунікативних дій із метою встановлення, підтримки і розвитку ефективних контактів з іншими людьми в різноманітних ситуаціях міжособистісної взаємодії [3].

Для ефективної комунікації властиві такі ознаки: досягнення взаєморозуміння партнерів, краще розуміння ситуації та предмета спілкування (досягнення більшої ясності у розумінні ситуації сприяє вирішенню проблем, забезпечує досягнення цілей з оптимальним витрачанням ресурсів). Комунікативна компетентність розглядається як система внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації у певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії [1].

Таким чином, формування ефективного педагогічного стилю спілкування майбутнього вчителя у взаємодії “вчитель – учні” значною мірою залежить від рівня психологічної установки педагога, яка й визначає різні підходи. Одним з оптимальних напрямів визначається гуманістичний підхід, який передбачає стосовно навчання та виховання школяра реалізацію ідеї самоактуалізації та розкриття творчих можливостей кожної людини, а також проголошує виховання дитини у всій повноті її унікальності та своєрідності, її можливостей активно і творчо вчитися. Вибір ефективного стилю спілкування залежить від багатьох чинників, один із яких – володіння високим рівнем педагогічної майстерності вчителем, який обов’язково повинен ґрунтуватися на гуманістичному підході до виховання та формування особистості школяра. Подальшого дослідження потребує обґрунтування принципів добору змісту та форм організації навчальної роботи зі студентами щодо навчання їх професійно-педагогічного спілкування в умовах вищого педагогічного навчального закладу.

1. *Волкова Н. П.* Професійно-педагогічна комунікація : навчальний посібник / *Н. П. Волкова.* — К. : ВЦ “Академія”, 2006. — 256 с.
2. *Генецинский В. И.* Знания как категория педагогики: Опыт педагогической когнитологии / *В. И. Генецинский.* — Л. : Изд-во Ленинградского унив., 1989. — 144 с.
3. *Кашиницкий В. И.* Коммуникативная компетентность как ресурс совладающего поведения личности / *В. И. Кашиницкий* // Психология совладающего поведения : материалы Междунар. науч.-практ. конф. — Кострома : КГУ им. Н. А. Некрасова, 2007. — С. 201—202.
4. *Ковальчук З. Я.* Психологічний аналіз міжособистісної взаємодії вчителя зі старшокласниками : монографія / *З. Я. Ковальчук.* — Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. — 160 с.
5. *Куницина В. Н.* Межличностное общение / *В. Н. Куницина, Н. В. Казаринова, В. М. Польгоша.* — С.-Пб. : Питер, 2001. — 544 с.
6. *Ломов Б. Ф.* Проблема общения в психологии // Проблема общения в психологии / Отв. ред. *Б. Ф. Ломов.* — М. : Наука, 1981. — С. 3—23.
7. *Реан А.* Психология и педагогика / *А. Реан, Н. Бодровская, С. Розум.* — С.-Пб. : Питер, 2008. — 432 с.
8. *Рейс Ф.* Секрети успішного навчання: практичні поради для студентів / *Філ Рейс* / пер. з англ. *О. Гладкого.* — Львів : Свічадо, 2006. — 256 с.
9. *Решетников П. Е.* Нетрадиционная технологическая система подготовки учителей: Рождение мастера : кн. для преподав. высш. и средн. пед. учеб. заведений / *П. Е. Решетников.* — М. : ВЛАДОС, 2000. — 304 с.

Стаття надійшла до редакції 22.01.2013

Д. Бородий

Психолого-педагогические аспекты формирования эффективного стиля общения будущего учителя со школьниками

Статья раскрывает особенности педагогического общения педагога со школьниками, его структуру; автор характеризует этапы формирования эффективного стиля общения будущего учителя в процессе его профессионально-педагогической подготовки, определяет принципы, на которых должно основываться педагогическое общение педагога со школьниками.

Ключевые слова: общение, педагогическое взаимодействие, трудности общения, эффективность общения.

D. Borodiy

Psychological and Pedagogical Aspects of Effective Communication Style Formation of Future Teacher with Pupils

The article educes features and structure of pedagogical communication of teacher with students; the author describes the stages of effective communication style formation of future teacher in the process of vocational and educational training. The paper determines the principles that pedagogical communication of teacher with students should be based on.

Key words: communication, pedagogical interaction, communication difficulties, effectiveness of communication.

Рецензент – кандидат психологічних наук З. Л. Становських